SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 5
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

XX ASR BOSHLARIDA O‘ZBEK TILSHUNOSLIGINING SHAKLLANISHI VA ABDURAUF FITRAT TADQIQOTLARINING ILMIY-NAZARIY AHAMIYATI

Abdunazarova O‘raltosh

Termiz davlat universiteti, O‘zbek filologiyasi fakulteti 4-bosqich talabasi

oraltoshabdunazarova910@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada o‘zbek tilshunosligi tarixining eng muhim burilish davri — XX asr boshlarida olib borilgan ilmiy-nazariy izlanishlar, xususan, jadid ma’rifatparvari va yirik tilshunos olim Abdurauf Fitratning milliy til grammatikasini shakllantirish borasidagi tadqiqotlari tahlil qilinadi. Olimning «Sarf» («O‘zbek tili qoidalari»), «Nahv» asarlari hamda til sofligi va terminologiyaga bag‘ishlangan maqolalarining o‘zbek ilmiy grammatikasi taraqqiyotidagi o‘rni yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar

o‘zbek tilshunosligi tarixi, Abdurauf Fitrat, «Sarf», «Nahv», milliy grammatika, adabiy til me’yorlari, terminologiya, imlo islohoti.

Аннотация

В данной статье анализируются научно-теоретические исследования, проведённые в важнейший переломный период истории узбекского языкознания — в начале XX века, в частности труды джадидского просветителя и крупного языковеда Абдурауфа Фитрата по формированию грамматики национального языка. Освещена роль его трудов «Сарф» («Правила узбекского языка»), «Нахв», а также статей о чистоте языка и терминологии в развитии узбекской научной грамматики.

Ключевые слова

история узбекского языкознания, Абдурауф Фитрат, «Сарф», «Нахв», национальная грамматика, нормы литературного языка, терминология, реформа орфографии.

Abstract

This article analyzes the scientific and theoretical research conducted during the most pivotal turning point in the history of Uzbek linguistics—the early twentieth century—focusing specifically on the contributions of Jadid enlightener and prominent linguist Abdurauf Fitrat to the formation of national language grammar. The study highlights

the role of his works «Sarf» («Rules of the Uzbek Language»), «Nahv», and his articles on linguistic purity and terminology in the development of Uzbek scientific grammar.
Keywords
history of Uzbek linguistics, Abdurauf Fitrat, «Sarf», «Nahv», national grammar, literary language norms, terminology, orthographic reform.

Kirish

O‘zbek tilshunosligi uzoq asrlik boy ilmiy-nazariy an’analarga ega bo‘lib, uning ildizlari Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘otit turk», Mahmud Zamaxshariyning «Muqaddimat ul-adab», Alisher Navoiyning «Muhokamat ul-lug‘atayn» kabi mumtoz obidalariga borib taqaladi. Biroq o‘zbek tilini mustaqil milliy til sifatida zamonaviy ilmiy mezonlar asosida tizimli tadqiq etish, uning fonetik, leksik va grammatik qurilishini ilmiy-metodik jihatdan tasniflash jarayoni bevosita XX asrning birinchi choragida jadallashdi.

Mazkur davrda ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotda yuz bergan uyg‘onish harakati milliy maktablar uchun ona tili darsliklarini yaratish, yagona adabiy til me’yorlarini belgilash hamda imlo va atamashunoslik muammolarini hal etishni kun tartibiga qo‘ydi. Ushbu ilmiy jarayonning markazida jadid ma’rifatparvarlari — Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Zohiriy, Ashurali Zohiriy, Elbek, Qayum Ramazon, Shorasul Zunnun kabi fidoyi ziyolilar turdilar. Ularning izlanishlari o‘zbek tilshunosligini an’anaviy arab-fors filologik qoliplaridan xalos etib, turkiy tillarning o‘z ichki tabiatiga mos ilmiy grammatika yaratishga yo‘l ochdi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi — XX asr boshlarida o‘zbek tilshunosligi tarixida amalga oshirilgan dastlabki ilmiy-nazariy tadqiqotlarning mohiyatini ochib berish hamda Abdurauf Fitratning tilshunoslik merosini zamonaviy lingvistik qarashlar nuqtayi nazaridan baholashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

O‘zbek tilshunosligi tarixini davrlashtirish va XX asr boshidagi tilshunoslik izlanishlarini o‘rganish masalalari A. G‘ulomov, Sh. Shoabdurahmonov, A. Nurmonov, H. Ne’matov, B. Mengliyev, N. Mahmudov, Sh. Rahmatullayev kabi yetuk tilshunos olimlarning tadqiqotlarida atroflicha yoritilgan. Xususan, professor Abduhamid Nurmonov o‘zining «O‘zbek tilshunosligi tarixi» nomli fundamental asarida XX asrning 20-yillarini «o‘zbek ilmiy tilshunosligining shakllanish davri» sifatida e’tirof etib, bu

bosqichda Abdurauf Fitratning «Sarf» va «Nahv» qo‘llanmalari tamal toshi bo‘lib xizmat qilganini alohida ta’kidlaydi [5, 118-b.].

Shuningdek, manbashunoslik va jadidshunoslik yo‘nalishida B. Qosimov, H. Boltaboyev, I. G‘aniyev singari adabiyotshunos va tilshunos olimlar Fitratning nashr etilgan hamda arxivlarda saqlangan tilshunoslikka oid maqolalarini ilmiy muomalaga kiritdilar [7, 45-b.]. Mazkur maqolada tarixiy-qiyosiy, tavsifiy, tizimli-tahliliy hamda lingvistik manbashunoslik metodlaridan foydalanildi.

Natijalar va muhokama

XX asr boshlarida o‘zbek tilshunosligida amalga oshirilgan tadqiqotlar bir nechta ustuvor ilmiy yo‘nalishlarda olib borildi. Ular orasida Abdurauf Fitratning ilmiy faoliyati nazariy teranligi va tizimliligi bilan ajralib turadi.

Birinchidan, o‘zbek tilining milliy grammatik qurilishini ilmiy asoslash masalasi hal qilindi. 1925-yilda nashr etilgan «O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba: Sarf» (morfologiya) hamda «Nahv» (sintaksis) asarlarida Fitrat o‘zbek tilini arab va fors tillari grammatikasining sun’iy qoidalaridan ajratgan holda, uning o‘z tabiatiga xos xususiyatlarni yoritib berdi [1, 14-b.]. Ungacha yozilgan ko‘plab qo‘llanmalarda turkiy so‘z turkumlari arab tilidagi «ism», «fe’l», «harf» tasnifiga majburan moslashtirilgan bo‘lsa, Fitrat so‘zlarni ma’no, morfologik shakl va sintaktik vazifasiga ko‘ra ilmiy tasnifladi.

Ikkinchidan, fonetika va imlo islohoti masalalari bo‘yicha jiddiy nazariy asoslar yaratildi. Fitrat o‘zining «Tilimiz» (1919), «O‘zbek tili qoidalari» va «Imlo masalasi» kabi maqolalarida o‘zbek tilining unli va undosh tovushlar tizimini, singarmonizm (unli uyg‘unligi) hodisasini hamda yozuvning talaffuzga muvofiqligini ilmiy asoslab berdi [2, 86-b.]. 1921-yilda Toshkentda bo‘lib o‘tgan Til-imlo qurultoyida olimning isloh qilingan arab alifbosini o‘zbek tili fonetikasiga moslashtirish bo‘yicha ilgari surgan g‘oyalari milliy yozuv madaniyatini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Uchinchidan, milliy terminologiya va adabiy til sofligini saqlash tamoyillari ishlab chiqildi. Fitrat «Chig‘atoy gurungi» ilmiy-ma’rifiy tashkiloti doirasida olib borgan tadqiqotlarida tilga kirib kelayotgan o‘zlashma so‘zlarni tartibga solish, ilmiy-texnikaviy va ijtimoiy-siyosiy atamalarni o‘zbek tilining o‘z ichki imkoniyatlari — so‘z yasovchi

qo‘shimchalar hamda eski turkiy qatlam so‘zlari hisobiga boyitish g‘oyasini ilgari surdi [6, 92-b.]. Jumladan, tilshunoslik atamalarining o‘zbekcha muqobillarini (masalan, «ot», «sifat», «olmosh», «fe’l», «ega», «kesim» kabi tushunchalarni) ilmiy iste’molga kiritishda Fitrat va uning zamondoshlari ulkan xizmat ko‘rsatdilar.

To‘rtinchidan, o‘zbek tilining tarixiy taraqqiyot bosqichlari va qardosh turkiy tillar bilan munosabati o‘rganildi. Fitrat «Eng eski turk adabiyoti namunalari» (1927) va «O‘zbek adabiyoti namunalari» (1928) majmualarida qadimgi turkiy yodgorliklar, xususan, «Devonu lug‘otit turk» va «Qutadg‘u bilig» tilining fonetik-grammatik xususiyatlarini tahlil qilib, o‘zbek tilining tarixiy ildizlarini ilmiy dalillar bilan isbotladi [3, 52-b.]. Bu tadqiqotlar keyinchalik o‘zbek tilining tarixiy grammatikasi va qiyosiy-tarixiy turkiyshunoslik fanlarining rivojlanishiga zamin yaratdi.

Xulosa

O‘zbek tilshunosligi tarixida XX asr boshlarida amalga oshirilgan tadqiqotlar milliy tilimizning ilmiy maqomini belgilashda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ldi. O‘tkazilgan tahlillar quyidagi ilmiy xulosalarga kelish imkonini beradi:

1. XX asrning birinchi choragida jadid ma’rifatparvarlari tomonidan yaratilgan tilshunoslik ishlari o‘zbek tilshunosligini empirik kuzatishlar darajasidan tizimli ilmiy-nazariy fan darajasiga olib chiqdi.

2. Abdurauf Fitratning «Sarf» va «Nahv» asarlari o‘zbek tilining ichki grammatik qonuniyatlarini ochib bergan ilk mukammal ilmiy-metodik qo‘llanmalar bo‘lib, ularda ilgari surilgan morfologik va sintaktik tasniflar bugungi zamonaviy o‘zbek tili grammatikasining asosini tashkil etadi.

3. Fitrat va uning safdoshlari tomonidan ishlab chiqilgan atamashunoslik, imlo me’yorlari hamda adabiy til sofligini saqlashga oid nazariy qarashlar bugungi globallashuv sharoitida ham davlat tilini rivojlantirish va ilmiy terminologiyani tartibga solishda muhim metodologik manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Fitrat A. O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba: Sarf. – Toshkent: O‘zdavnashr, 1925. – 98 b.

2. Fitrat A. O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba: Nahv. – Toshkent: O‘zdavnashr, 1925. – 76 b.

3. Fitrat A. Tanlangan asarlar. IV jild. Darslik va o‘quv qo‘llanmalari, ilmiy maqola va tadqiqotlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2006. – 336 b.

4. Fitrat A. Tanlangan asarlar. V jild. Ilmiy risolalar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2010. – 304 b.

5. Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2002. – 232 b.

6. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma’naviyat, 2002. – 400 b.

7. Boltaboyev H. Fitrat va jadidchilik. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007. – 288 b.

8. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006. – 464 b.